

Ferdo Gestrin

LJUBLJANA — NASTANEK MESTNE NASELBINE

Začetek zgodovinskega procesa, ki je pripeljal do nastajanja in nastanka ljubljanske meščanske naselbine vsaj ob začetku 13. stoletja, moremo postaviti v čas ob koncu 10. stoletja. Tedaj se je na tem delu slovenskega ozemlja končalo obdobje madžarske oblasti in se je obnovilo nemško gospostvo, sedaj znotraj 962. leta vzpostavljenega nemškega cesarstva. S tem v zvezi — oziroma kot posledica — so se tudi izven Koroške, v okviru Velike Karantanije in njenih upravnih pokrajin, naglo razkrajale stare rodovno-plemenske in župsko-županske oblike življenja in institucij in se je s tujo oblastjo širil in utrjeval fevdalni družbeni red.

Vzporedno s procesom fevdalizacije so se razvijale tudi nove oblike gospodarstva; za ta prispevek še posebej pomembna rokodelska dejavnost in menjava. Z njima sta se od agrarne proizvodnje oddvajala poklicna obrt in trgovina in se utrjevala nova družbena delitev dela. Počasi so se uveljavljale razmere, v katerih so ob podpori španhajmske kolonizacijske in dinastične politike zrasli pogoji za nastanek ljubljanske mestne naselbine, mesta »treh mest« pod gradom, kakor radi pravimo.

Na prostor, kjer je zraslo srednjeveško mesto, je v veliki meri vplivala naravna lega in starodavna poseljenost ožjega ljubljanskega območja, ki jo izpričujejo mnoga arheološka najdišča. Dvoje naravnih prometnih smeri, ob katerih so zrasla številna poselitvena jedra in postojanke, je šlo ob hribovitih obrobjih ljubljanskega Barja. Na jugozahodu vse od Vrhnike ob vznožju rakiškega sveta, pod Krimom in Molnikom do Golovca in Gradu; a na severozahodu ob robu Polhograjskih Dolomitov do Rožnika. Med Gradom, kjer danes arheologi odkrivajo kontinuirano poseljenost od kovinske, predvsem železne, do zgodnje slovanske dobe, in Rožnikom, v tako imenovanih ljubljanskih vrtih; velikem naravnem prometnem križišču, je nastala tudi ljubljanska srednjeveška naselbina. Tod je bilo v prvem tisočletju pred n. š. obsežno grobišče naselbinske postojanke na grajskem hribu, kar danes že lahko trdimo, tod je bila več kakor 500 let prvega tisočletja n. š. rimska Emona. Nato pa je Grad pritegnil tudi slovanske doseljence, o čemer govore tam najdeni slovanski ostanki in slovanski grobovi na starem grobišču na prostoru SAZU iz 10. stoletja. A tudi sicer je bilo območje ljubljanskih vrat do tedaj že precej poseljeno s Slovani, na kar kaže cerkev sv. Petra in tam odkrito obsežno slovansko grobišče iz istega časa.

Vsekakor je bilo na Gradu že v 11. stoletju grajsko poslopje kot sedež in središče velikega fevdalnega zemljiškega gospostva z mnogimi ministeriali v širši okolici. Sredi 12. stoletja, ko so tod že bili koroški Španhajmi, se grad imenuje najprej z nemškim nazivom Laibach (1144) in nato v slovenski obliki Luwigana (1146). V tem času je bil prostor pod gradom vsaj deloma poseljen v vseh treh predelih poznejšega mesta. Ob Ljubljanci je v »Mestu« bilo verjetno staro ribiško naselje (Ribja ulica in trg), v območju poznejšega Starega trga je bilo prvotno naselje blizu šentjakobske cerkve, ki je stala že kmalu v 12. stoletju, na Novem trgu pa je zgodaj nastal fevdalni dvor, verjetno s podložnim naseljem.

Poslej, torej vsaj od srede 12. stoletja dalje, je sledil hiter razvoj nastajanja mestne naselbine v tesni povezavi z ločevanjem obrti in trgovine od poljedelstva in z španhajmsko dinastično politiko ter gospodarsko dejavnostjo. Pod

fevdalnim gradom je zrasla mestna naselbina že na prehodu v 13. stoletje in do okoli srede tega stoletja in nekoliko za tem časom se Ljubljana pojavi kot mesto »treh mest«, to je, sestavljena iz treh mestnih predelov: Mesta, Starega in Novega trga. Še v istem stoletju se kot organ meščanov vseh treh mestnih predelov javlja »komun«, zbor meščanov. Zbiral se je na komunu (danes Pod Trančo) na stičišču vseh treh mestnih predelov. Glede na sedaj veljavno in v zgodovinoispiranju sprejeto tezo o vrstnem redu pojava posameznih mestnih predelov moremo postaviti tudi drugačen vrstni red njihovega nastanka. Torej ne Stari trg, Mesto in Novi trg (še starejša teza je bila Stari trg, Novi trg, Mesto), marveč Mesto, Trg, Novi trg. Tezo, da je Mesto najstarejši mestni predel Ljubljane, je že pred desetletji postavil N. Šumi, ni je pa do kraja razvil. Dejstvo, ki ga je pri nastajanju ljubljanske mestne naselbine še posebej poudariti, je, da so se zaradi naglega gospodarskega in družbenega razvoja, ki ga je tedaj doživljalo ljubljansko območje, predeli poznejšega mesta zelo hitro razvijali in sledili drug drugemu.

Za novo tezo govori več zgodovinskih momentov, čeprav seveda še vedno ne manjka nasprotnih pomislekov. Osnovno izhodišče za novo tezo je, da so mesta tudi na Slovenskem nastajala, čeprav vsako po svoje, vendar večinoma po dveh poteh. Ena je bila ta, da je prvotno tržišče nastalo več ali manj daleč od pozneje nastalega mesta (npr. Stari trg — Slovenj gradec, Stari trg — Lož, Stari trg — Višnja gora, Marcht — Novo mesto). Podobno se je tudi eno najstarejših mest na nekdanjem slovenskem ozemlju, Breže na Koroškem, iz prvotnega prestavilo na precej oddaljen, drug prostor. Druga pot pa je bila, da so pred prvotnim mestnim jedrom nastajala predmestja (suburbia), ki so se nato inkorporirala z jedrom. Lep primer za to je npr. med primorskimi mesti Piran. Med mesta s takim razvojem, tako menimo, sodi tudi Ljubljana. »Mestu« sta se ob hitrem procesu nastajanja mestne naselbine priključila predmestji Trg in Novi trg, kar se je zgodilo še v drugi polovici 13. stoletja. Vsi trije predeli mesta pa so bili več ali manj načrtno zasnovani, čeprav seveda ne v en mah. Naj v skladu s tezo na kratko opišemo potek nastajanja ljubljanske mestne naselbine »treh mest«.

Najstarejši predel srednjeveške Ljubljane, »Mesto«, ki je bilo že spočetka ustanovljeno v statusu mesta, je nastal neposredno pod fevdalnim gradom in njegovim palacijem, ki je bilo zgrajeno že precej pred 1220, ko se prvič omenja. Iz »Mesta« je vodila tudi najprikladnejša pot na grad (Študentska ulica). »Mesto« je z nasprotnim bregom Ljubljanice povezoval neznano kdaj zgrajeni most, ki se v virih označuje (1280) kot spodnji ali stari most, torej najstarejši ljubljanski most (Tromostovje). Prek njega so v »Mesto« vodile tedaj tri najvažnejše prometne poti: od križišča na Ajdovščini dalje združeni gorenjska (povezava na sever, Koroška, Španhajmi) in štajerska pot ter nanjo stekajočo se tržaško pot, ki je šla okoli emonskih ruševin na zahodni strani obzidja. Tod se je tedaj pretekal največji del trgovskega prometa na velike razdalje v »Mesto«. V zvezi s tem dobiva napis na španhajmskih novcih »civitas Leibacum« iz okoli 1220 še poseben pomen. Vsekakor sodimo, da je »Mesto« kot načrtno grajena mestna naselbina nastala še pred tem letom. Tudi v poznejših nemških listinah se »Mesto« kot tako posebej označuje (»ze Leybach in die stat«, »in der Stat«). »Mesto« je bilo zgodaj obzidano, vsekakor pa prvo in že precej pred 1243, ko se obzidje prvič omenja (»in Laibaco intra murum civitatis«). Lega »Mesta« je omogočala najkrajše možno obzidje s povezavo in naslonitvijo na grad. V cerkvenem pogledu pa je »Mesto« sodilo pod šentpetersko prafaro, ki se prvič omenja 1163. Z njo je bilo mestno prebivalstvo povezano prek spodnjega mostu in poseljenega območja ob sedanji Trubarjevi ulici. Cerkev sv. Nikolaja, ki je bila v »Mestu« zgrajena morda še v 12. stoletju v čast zaščitniku ribičev in čolnarjev, se omenja prvič šele 1262; postala pa je pozneje farna cerkev in sedež ljubljanske škofije.

Pred »Mestom« je medtem na njegovi južni strani začel rasti Trg (forum) s sejemsko pravico. Osnove zanj so bile prvotno naselbinsko jedro, že zgodaj v 12. stoletju zgrajena cerkev sv. Jakoba, ob kateri se je iz letnega žeganja ob patrociniju razvil sejem, in pa promet skozi »Mesto« proti Dolenjski. Svoje je morda storila tudi povezava Koroške s španhajmsko Kostanjevico. Trg s sejemsko pravico se prvič omenja 1243 in je imel v trgovini predvsem lokalni pomen. Trg je od »Mesta« ločevalo mestno obzidje, ki je mesto varovalo proti trški strani, pred obzidjem je bil večji prazen prostor z jarkom, čezenj je pri vratih pri Tranči, ki so jih podrli 1599, vodil most na trško stran. Sam Trg, ki se yes ta čas tako imenuje, tedaj še ni bil utrjen z obzidjem, ki je končno obliko dobilo šele s celotnim utrjevanjem mesta po 1533. Za primerjavo naj omenim, da je pri Poznanju na bregu reke Varta zraslo predmestje s sejmom z imenom Sredka (sejem je bil ob sredah), ki je kmalu postalo sestavni del mesta.

Na levem bregu Ljublanice, deloma nasproti »Mestu« in deloma proti Trgu, je nastajal na prostoru med starim emonskim obzidjem in Ljublanico (zato četverokotni tloris), kjer je bilo pristanišče (Breg) ob stiku vodne s kopno potjo v Ljubljani, zadnji, tretji predel stare Ljubljane. Novi trg (»in Laibaco in nouo foro« — 1267, »in dem Nevwen marchet« — 1307) se je razvil kot tržna naselbina iz prvotnega jedra ob graščinskem dvoru, ki sta ji nov sunek dala še drugi dvor in prihod nemškega viteškega reda še pred 1228 (Križanke). Ker ni imel neposredne prometne povezave s Trgom, se moremo priključiti mnenju, da se je Novi trg razvil kot tržna naselbina v veliki meri pod vplivom »mesta«. Zavoljo tega in pristanišča je njegov pomen že kmalu prerasel vlogo Trga, kar se kaže tudi v tem, da je že 1267 imel svoje obzidje. Tedaj je bil Novi trg verjetno že vključen v »Mesto« (»in Laibaco in nouo foro«). Še za Španhajmov (do 1269), vsekakor pa pred 1280 so Novi trg povezali z zgornjim mostom (Čevljarski most) z »Mestom«. Vsi trije mestni predeli so se povezali v celoto, ki jo je še v istem stoletju utrdil »komun« zbor meščanov vseh treh mestnih predelov. Poslej se je pod vplivom Novega trga začel namesto Trga uveljavljati naziv Stari trg, ki se prvič v virih omenja 1327 (»in den alten marcht«).

Literatura

A. Melik, Razvoj Ljubljane, *Geografski vestnik* 5/6 (1929/30), str. 93 sl. — F. Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, *Geografski vestnik* 5/6 (1929/30), str. 138 sl. — F. Gestrin, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku, *ZČ* 5 (1951), str. 192 sl. — M. Kos, Srednjeveška Ljubljana. Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955. — N. Šumi, Knjiga o srednjeveški Ljubljani, *Naša sodobnost* 3 (1955), str. 1091 sl. — S. Vilfan, Nekaj vprašanj iz zgodovine Stare Ljubljane, *Kronika* 4 (1956), str. 132 sl. — B. Grafenauer, Ljubljana v srednjem veku, *Kronika* 11 (1963), str. 129 sl. — F. Zwitter, Začetki ljubljanske meščanske naselbine, *SAZU, Hauptmannov zbornik*, Ljubljana 1966, str. 217 sl. — M. Verbič, 700 let Novega trga v mestu Ljubljani, *Kronika* 15 (1967), str. 70 sl. — V. Melik, Mesto (civitas) na Slovenskem, *ZČ* 26 (1972), str. 299 sl. — S. Vilfan, Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja, v zborniku *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, str. 75 sl.

Zusammenfassung

LJUBLJANA — ENTSTEHUNG DER MITTELALTERLICHEN SIEDLUNG

Ferdo Gestrin

Die Entstehung einer mittelalterlichen Stadtsiedlung in Ljubljana wird in der Geschichtsschreibung nach dem Ende des ungarischen Zeitabschnitts im Prozeß einer raschen Feudalisierung der slowenischen Länder innerhalb des sog. Großkarantänen

angesetzt. Die Siedlung entstand auf dem engsten Gebiet der Ljubljanaer Pforte, unmittelbar am Fuß des Burgberges auf beiden Ufern der Ljubljana. Im Ljubljanaer Becken entwickelte sich ein großer feudaler Herrschaftssitz mit der 1144 zum erstenmal erwähnten Burg auf dem Hügel als Zentrum. Unterhalb der Burg wuchs eine bürgerliche Siedlung heran, die sich aus »drei Städten«, d. h. drei Teilen, zusammensetzte. Der Verfasser stellt in Zusammenhang damit eine neue These von der Reihenfolge der Entstehung dieser drei Teile auf. Den Kern und Ansatz der Siedlung bedeute die »Stadt« (civitas), die unmittelbar unterhalb der Burg entstand, vor ihr waren an demselben Ufer der »Markt« (forum) und noch früher am linken Ufer der »Neue Markt« (forum novum) als Teile der Vorstadt entstanden. Wegen des »Neuen Marktes« wird der ursprüngliche »Markt« später als »Alter Markt« (im Urkundenmaterial aus dem Jahr 1324 »in den alten marcht«) bezeichnet. Der gesamte Prozeß lief in relativ kurzer Zeit ab und war bald nach der Mitte des 13. Jahrhunderts abgeschlossen.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih številk »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 2 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 2 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 2,60 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — razprodan
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 2,60 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — razprodan
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 16 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 2,60 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 4 dinarje.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.